

Journal of Social Intervention: Theory and Practice –
2014 – Volume 23, Issue 1, pp. 4–32
URN:NBN:NL:UI:10-1-116070

ISSN: 1876-8830

URL: <http://www.journalsi.org>

Publisher: Igitur publishing, in cooperation
with Utrecht University of

Applied Sciences, Faculty of Society and Law

Copyright: this work has been published under a
Creative Commons Attribution-Noncommercial-No
Derivative Works 3.0 Netherlands License

Dr. Gerard Donkers is werkzaam geweest in de sociaal-
pedagogische hulpverlening, in het maatschappelijk
werk, in het jongerenwerk en als docent in het hoger
beroepsonderwijs. In 1999 promoveerde hij op de
methodiek van het maatschappelijk werk. Momenteel
is hij onder meer als docent verbonden aan de
wetenschappelijke masteropleiding *Sociale Interventie*
van het LESI.

Dr. Henk Geertsema is maatschappelijk werker en
andragoog. Hij is werkzaam geweest in het algemeen
maatschappelijk werk, de jeugdhulpverlening en als

docent en directeur in het hoger beroepsonderwijs.

In 2004 promoveerde hij op een proefschrift
over de identiteit van het maatschappelijk werk.

Momenteel is hij docent onderzoeksmethoden
en (jeugd)sociologie en directeur van het
Praktijkcentrum, instituut voor praktisch
theologisch onderzoek en ondersteuning.

Correspondence to: Gerard Donkers, Mesdagstraat
41, 6521 MN Nijmegen; Henk Geertsema,
Beeldsnijderstraat 142, 8043 CN Zwolle

E-mail: gdonkers@telfort.nl; hendrikgeertsema@live.nl

Reden voor deze bijdrage is een publieksevent op
30 mei 2013 van de Kring Andragologie van de
Universiteit van Amsterdam naar aanleiding van het
verschijnen van het boek *Veranderen in meervoud*
(Donkers, 2012). Dit publieksevent werd gehouden
als voorspel op de cursus *Bevlogenheid terug in het
werk* die Donkers verzorgt in het kader van de Kring
Andragologie.¹ Henk Geertsema is gevraagd op te
treden als co-referent.

ZELFREGULERING ALS EEN VERNIEUWEND CONCEPT VAN PROFESSIONALITEIT

GERARD DONKERS,
HENK GEERTSEMA

ABSTRACT

Self-regulation as an innovative concept of professionalism

This contribution opens with a discussion of three sources of knowledge that form a foundation for the concept of "selfregulation" as developed by Donkers. It starts with a historical enquiry

¹ Voor informatie en mogelijkheid tot inschrijven, zie www.andragologie.eu

on the Western European ideas about change and changeability of people and society. Three paradigms of change appear which in every period of modern history conflicted with each other and thereby became refined and differentiated. A second source relates to practice research to a number of methods for social intervention. The third source is a critical reflection on contemporary societal developments. Central in that reflection are all kinds of expropriation of self-direction – in – dialogue with others and processes of fragmentation of the complex societal reality. From these three sources a plea is given for a new concept of professionalism marked by strong attention for the reinforcement of the selfregulating possibilities of persons, organizations and society.

In the second part Geertsema focusses on the relation between change and intervention and values that are part of these processes. As the Dutch society seems to be in a third order transition, without a clear view of the new situation, the urgency of value debates is high. But the late-modernity seems to be imprisoned in notions of individuality that puts strong pressure upon more relational ontologies and mutual responsibilities. Besides that growing anonymous and invisible systems influence the formation of daily life deeply. If there will be a situation of relational ontology which make use of the powers of diversity and multiplicity of our existence, then change agents should take a moral stance by themselves to create space for numerous narratives. The concept of “selfregulation” makes it possible to relate these value debates with debates about the design of society in this transition situation.

Keywords

Changing, social changing, paradigms of changing, methodology of social intervention, self-direction, self-regulation, complexity and self-organisation, societal transition, societal values, influencing and values, individuality and community, community development, morality, narrativity

SAMENVATTING

Zelfregulering als een vernieuwend concept van professionaliteit

In deze bijdrage wordt allereerst ingegaan op drie bronnen van kennis die ten grondslag liggen aan de zelfreguleringsbenadering van Donkers. In de eerste plaats is dat een historisch onderzoek naar het West-Europese denken over veranderen en veranderbaarheid van mens en samenleving. Uit dit onderzoek komt een drietal veranderkundige paradigma's naar voren die in iedere periode van de moderne geschiedenis op elkaar botsten en met die botsingen zichzelf verder hebben verfijnd en gedifferentieerd. Een tweede bron zijn praktijkgerichte onderzoeken

ZELFREGULERING ALS EEN VERNIEUWEND CONCEPT VAN PROFESSIONALITEIT

die zijn verricht naar een aantal methodieken van sociale interventie. De derde bron is een kritische reflectie op hedendaagse maatschappelijke ontwikkelingen. In die reflectie wordt met name stilgestaan bij allerlei vormen van onteigening van zelfregie-in-dialoog met anderen en bij processen van fragmentering van de complexe maatschappelijke werkelijkheid. Vanuit deze drie kennisbronnen wordt gepleit voor een vernieuwend concept van professionaliteit dat gekenmerkt wordt door gerichtheid op versterking van het zelfregulerend vermogen van mens, organisatie en samenleving.

In het vervolg van deze bijdrage wijst Henk Geertsema op de relatie tussen veranderen en beïnvloeden en de kwestie van de waarden die daarmee verbonden is. In een situatie van een transitie van de derde orde, zoals zich momenteel in de Nederlandse samenleving voordoet, is de eindtoestand onduidelijk wat de noodzaak om waardendiscussies te voeren versterkt. De laat-moderne samenleving lijkt gevangen in opvattingen over individualiteit die een relationele ontologie en de daarmee verbonden wederkerige verantwoordelijkheid sterk onder druk zet. De afhankelijkheid van anonieme systemen wordt daarnaast steeds meer onzichtbaar, terwijl die vergaand de vormgeving van het bestaan sturen. Wil er opnieuw ruimte komen voor een relationele ontologie met de mogelijkheid om de kracht van variëteit en meervoudigheid van vormgevingen van het bestaan te benutten, dan zal de veranderkundige zelf een moreel standpunt moeten innemen om voor de verschillende narratio's actief ruimte te maken. Het concept "zelfregulatie" geeft de mogelijkheid om deze waardendiscussies te verbinden met discussies over de vormgeving van het bestaan in deze situatie van transitie.

Trefwoorden

Veranderen, sociale veranderkunde, veranderparadigma's, methodologie van sociale interventie, zelfregie, zelfregulering, zelforganisering en complexiteitsdenken, samenlevingstransitie, maatschappelijke waarden, beïnvloeden en waarden, individualiteit en gemeenschap, samenlevingsontwikkeling, moraliteit, narrativiteit

BRONNEN VAN DE ZELFREGULERINGSBENADERING. VERSTERKING VAN DE ZELFREGIE VAN BURGER EN PROFESSIONAL

Gerard Donkers

Dit artikel gaat over de zelfreguleringsbenadering (Donkers, 1999, 2003, 2008, 2010a, 2010b, 2012, 2013). Zelfregulering wordt in deze benadering omschreven als: een

reflectief (dus niet mechanisch of automatisch) proces van waardegeoriënteerd handelen, dat zich bewust en onbewust afspeelt in de onderlinge samenhang van gedrag, persoon en omgeving. Het is een intern en extern proces van zelf sturen en afstemmen (Donkers, 2012, p. 290). Ten grondslag aan deze contextuele benadering van zelfregie liggen drie belangrijke bronnen van kennis:

- een historisch onderzoek naar het West-Europese denken over veranderen en veranderbaarheid van mens en samenleving;
- praktijkgerichte onderzoeken die ik heb verricht naar methodologie van de sociale interventie waarin versterking van het zelfregulerend vermogen van mens en organisatie centraal staat;
- een kritische reflectie op hedendaagse maatschappelijke ontwikkelingen.

Vanuit deze drie kennisbronnen doe ik een poging om een vernieuwend concept van professionaliteit uit te werken en te onderbouwen. Ik heb dit concept voorlopig getypeerd als *versterking van het zelfregulerend vermogen van mens, organisatie en samenleving*.

In het boek *Veranderen in meervoud* probeer ik op een zo toegankelijk mogelijke wijze aankomende professionals in de sociale veranderkunde mee te nemen in een benadering van professionaliteit die herkenbaar is in onder meer de opvoedingswetenschap, de andragologie, het social work, de planned change theory, de presentiebenadering, het sociaal management en de human resource benadering van organisatieontwikkeling.

Vertrekpunt van deze benadering is de erkenning dat mensen in principe veranderbekwame wezens zijn. Onder voorwaarde van adequate afstemming zijn ze tot op zekere hoogte in staat om zichzelf en hun omgeving in een bepaalde richting te beïnvloeden (Bandura, 1986). Als individu en als collectief zijn ze hier in hun alledaagse handelen continu mee bezig. Bewust en onbewust proberen mensen de omgeving en zichzelf te beïnvloeden in een door hen wenselijk geachte richting. In navolging van Carver en Scheier (1981) noem ik die wenselijk geachte richting de *referentiewaarde* in gedrag. Het aanspreken en versterken van dit zelfregulerend of zelforganiserend vermogen van individuen en sociale verbanden wordt in deze benadering gezien als de centrale opdracht van de veranderkunde.

Met deze opdrachtformulering wordt een principiële koppeling tot stand gebracht tussen omgevingsveranderend en zelfveranderend bezig zijn. Beïnvloeden van de omgeving – van andere mensen, van de natuur, van maatschappelijke regels en structuren et cetera – kan niet worden losgekoppeld van de beïnvloeding van het individu in de vorm van een proces van zelfsturing.

ZELFREGULERING ALS EEN VERNIEUWEND CONCEPT VAN PROFESSIONALITEIT

Wijzigingen aanbrengen in het functioneren van bijvoorbeeld een cliëntsysteem (de omgeving) is ten principale onmogelijk zonder zelfbeïnvloeding van de professional. In het begin van mijn boek *Veranderen in meervoud* (2012, p. 16) probeer ik aan te tonen dat je zelfs geen bloempot in de kamer kunt verzetten zonder allerlei vormen van zelfsturing, bijvoorbeeld de sturing van je eigen lichaam, en dat zelfs deze eenvoudig lijkende handeling veel complexer is dan vaak wordt gedacht. Mensen die in dit opzicht gehandicapt zijn, kunnen ons dit duidelijk maken. De activiteit van het veranderen van de omgeving – denk ook aan het toepassen van bepaalde methodieken in de sociale interventie – kan nooit worden losgekoppeld van de persoon zelf die dat doet. Methodisch handelen is altijd een aan de persoon gekoppeld handelingsstelsel. Veranderen in de betekenis van omgevingsbeïnvloeding wordt daarmee verbonden met het thema van de zelfsturing. Een nieuw theoretisch veld is in het hart van de sociale veranderingkunde terechtgekomen.

Maar wat zijn nu de kennisbronnen van deze benadering en welk soort van probleemstelling ligt aan deze benadering ten grondslag?

HISTORISCH ONDERZOEK NAAR VERANDERKUNDIG DENKEN

Een eerste belangrijke bron van kennis ligt in een onderzoek naar het West-Europese denken over veranderen en veranderbaarheid van mens en samenleving (Donkers, 2013). Bestaande kennisbronnen uit de geschiedenis van de sociale wetenschappen en de filosofie zijn vanuit een veranderkundig perspectief onderzocht. Een veranderkundige reflectie is, zoals wellicht bekend, gericht op het genereren en onderbouwen van praktische, normatieve handelingskennis omtrent *weten wat te doen en hoe te handelen teneinde een bepaalde waarde te realiseren*. Wil de sociale veranderingkunde een dergelijke praktijkgerichte wetenschap zijn, dan moet zij zich laten voeden door *algemene* kennisgebieden, zoals filosofie, ethiek, mens- en maatschappijwetenschappen, biologie et cetera. Maar dit moet gebeuren in *combinatie* met methodologische kennis vanuit specifieke werkvelden van social changing. Denk bijvoorbeeld aan theorieën en methodieken op het gebied van social work, community intervention en organisatieontwikkeling. Een veranderkundige oriëntatie vraagt om een koppeling tussen methodisch-technische en normatief-inhoudelijke kennis. Methoden en technieken van veranderen hangen samen met een bepaalde normatieve visie op mens, samenleving en wetenschap.

In deze brede zin ben ik dan ook gaan kijken naar de geschiedenis van het denken in termen van veranderen en veranderbaarheid van mens en samenleving. Ik ben gekomen tot de hypothese

dat in elke periode van de moderne West-Europese geschiedenis een drietal veranderkundige paradigma's op elkaar botsten en zichzelf vanuit die botsingen verder hebben ontwikkeld.

Een sociaal-technologisch perspectief van veranderen

In de hoofdstroom van veranderkundig denken wordt ingespeeld op het maatschappelijk proces van modernisering waarin sprake is van een toenemende arbeids(ver)deling en professionalisering van beroepen. Het antwoord zoekt men hier, vooral vanaf het tijdperk van de Verlichting in de 18^e eeuw, onder meer in een scheiding tussen subject(denken) en object(denken). Ten grondslag ligt een dualistisch denken over de relatie tussen geest en lichaam. Kennistheoretisch gezien streeft men in dit paradigma naar een zo objectief mogelijke kennis als grondslag voor het normatieve praktijkhandelen. Nadruk ligt op wat Charles Taylor (2009) noemt, de waarde van *de onthechte rede*. Deze onthechte menselijke rede is hier de belangrijkste bron van veranderkundige kennis. Zij maakt het mogelijk om rationeel en moreel verantwoord te handelen en kennis daaromtrent te ontwikkelen, los van al te veel subjectieve willekeur.

“Veranderen” wordt hier begrepen als een (meta)cognitief gedrag in die zin dat bepaalde referentiewaarden van gedrag op een planmatige wijze, via een bepaald programma, in een bepaalde context worden nagestreefd. Het is een doelrationeel handelen in de richting van een effectieve en efficiënte aanpassing aan de omgeving. Om de problemen in het sociaal functioneren van mens en samenleving aan te pakken, zijn ambachtelijke werkmethoden niet meer voldoende. Nodig is een meer wetenschappelijk gefundeerde, professionele aanpak die past bij een moderne democratische samenleving.

Methodologische varianten van dit sociaal-technologisch paradigma zien we onder andere terug in empirisch-analytische onderzoeksbenaderingen, cognitieve gedragsbenaderingen, sociale planning als vorm van community intervention, sociaal-technische systeembenaderingen en de planned-change theorie.

Een persoonsgericht-interpretatief perspectief van veranderen

Als kritische tegenhanger van dit (neo)positivistische denken van de moderne wetenschap, is er in elke periode van de West-Europese geschiedenis ook sprake van de ontwikkeling van een meer persoonsgerichte, humanistisch en cultuurkritisch georiënteerde tegenbeweging. Filosofen en sociale wetenschappers wijzen onder meer op de negatieve gevolgen van het technisch-rationele denken voor de (tussen)menselijke zingeving en ontplooiing. Centraal stellen zij de

ZELFREGULERING ALS EEN VERNIEUWEND CONCEPT VAN PROFESSIONALITEIT

mens als betekenisgevend subject en de samenleving interpreteren ze als een intersubjectieve betekenisconstructie. Deze bron van kennis verwijst vooral naar de ontwikkeling in het West-Europese denken dat is aangeduid als *de radicale wending naar het Subject* die zich met name voltrekt in de 19^e eeuw. Denk bijvoorbeeld ook aan de belangrijke invloed van de Romantiek en haar uitgangspunt van de subjectieve ervaring. In de 20^e eeuw wordt deze wending naar het Subject in allerlei stromingen en theorieën verder uitgewerkt, gedifferentieerd en verbreed.

Veranderen wordt in dit wetenschappelijk paradigma begrepen als een zelfsturend proces dat onder meer verwijst naar de innerlijke wereld van de persoon, naar emoties, naar bewuste en onbewuste motivaties, naar intuïtie, naar authenticiteit, naar spontaniteit, naar ontvankelijkheid voor lijden en kwetsbaarheid, naar ervaringsbekwaamheid, naar een proces van betekenisverlening alleen en samen met anderen. Veranderkundig handelen is hier geen mechanisch-technisch gebeuren, maar een persoon- en relatieafhankelijk proces van betekenisgeving *in combinatie met identiteitsvorming* (vergelijk bijvoorbeeld Nijk, 1992). Het verandertraject kent hier dus geen volledig open einde. Bovendien gaat het bij veranderen in deze benadering niet slechts om sturen en interveniëren, maar ook om loslaten, present zijn en ruimte creëren voor een open dialoog. Methodologische varianten van dit persoonsgerichte, cultuurkritische en interpretatief georiënteerde paradigma zien we onder andere terug in interpretatieve, symbolisch-interactionistische en holistische benaderingen van kwalitatief onderzoek, humanistische stromingen in de menswetenschappen, cliëntgerichte en holistische benaderingen van hulpverlening, locality development als vorm van community intervention en de Human Resourcebenaderingen in organisatieontwikkeling.

Een maatschappijkritisch perspectief van veranderen

In de derde plaats zien we in elke periode van de moderne geschiedenis een maatschappijgerichte beweging als kritische reactie op de maatschappelijke gevolgen van de modernisering. Daarin wordt onder meer gewezen op macht, machtsverhoudingen en structuren die schuilgaan achter individuele noden van mensen. Centraal staat een oproep tot emancipatie en individuele en collectieve actie ter verbetering van de levensomstandigheden. Deze bron van kennis verwijst naar het geloof in maatschappelijke rechtvaardigheid en emancipatie, zoals dat naar voren komt in grote sociale bewegingen in de West-Europese geschiedenis, zoals de Franse revolutie, de arbeidersbeweging, de vrouwenbeweging en de milieubeweging. Gewezen wordt op de maatschappelijke en ecologische gevolgen van de industriële ontwikkeling en van de vertechnologisering van de samenleving.

Veranderen wordt hier niet alleen begrepen als een individueel, maar ook als een collectief proces van emancipatie, gericht op het creëren van rechtvaardige verhoudingen in de samenleving en op verantwoorde afstemming op de natuurlijke omgeving. Veranderkundig handelen wordt hier zelf een politieke daad, een interveniëren in machtsverhoudingen vanuit een maatschappelijk partijdig perspectief. Methodologische varianten van dit maatschappijkritisch georiënteerd paradigma zien we onder andere terug in actiegerichte benaderingen van onderzoek, emancipatorische en politiserende methoden van vorming en hulpverlening, exemplarisch leren, ervaringsleren van Paulo Freire, sociale actie als vorm van community intervention en maatschappijkritische systeembenaderingen.

Terugblik op de waarde van meerpolig denken

Al met al zien we de drie veranderparadigma's terug in belangrijke sociale bewegingen, maar bijvoorbeeld ook in de filosofie (Delanty & Strydom, 2003), in de onderzoeksmethodologie (Tromp, 2004), in de opvoedingswetenschap (Wulf, 1978), in theorieën van Social Work (Payne, 1997), in het systeemtheoretisch denken (Midgley, 2000) en in basisstrategieën van community intervention (Rothman, 2001). Tot op de dag van vandaag zijn de invloeden van en de discussies tussen deze drie historische wortels van ons denken over veranderen herkenbaar.

Vanuit een integratief oogpunt zouden we veranderkundig handelen kunnen opvatten als verstengeling van deze drie historisch belangrijke bronnen van kennis. Tegelijkertijd zijn de waarden achter de drie verschillende kennisbronnen tot op de dag van vandaag volop met elkaar in conflict. Desondanks hoeven ze elkaar niet te weerleggen. De met de onthechte rede verbonden waardigheid wordt niet geheel ontkracht, wanneer we zien hoe innerlijke waarden of ecologische verantwoordelijkheid in haar naam worden geslactofferd. Het tot het uiterste volgen van één waarde is praktisch gezien niet alleen onmogelijk, maar is ook catastrofaal, omdat andere waarden in onze samenleving daarmee worden opgeofferd. We brengen de hedendaagse complexe werkelijkheid niet verder door karikaturen te maken van de veranderkundige denktradities. Alle drie zijn ze verstengeld in onze sociale handelingspraktijken aanwezig, misschien meer dan we ons bewust zijn of dan ons lief is. Bij iedere felle voorstander van een bepaalde stroming zijn in z'n handelingspraktijken elementen te vinden van andere stromingen. Alle drie de denktradities zijn op de een of andere manier verstengeld in onze handelingspraktijken aanwezig. Je kunt dus vanuit elk van de drie tradities kijken naar eenzelfde praktijksituatie. Door dat te doen, kun je ontdekken hoe praktisch deze modellen zijn. Zo'n meervoudige blik werkt verdiepend, je spoort er je vooroordelen of eenzijdigheden mee op en het helpt je om als professional zorgvuldig te handelen.

ZELFREGULERING ALS EEN VERNIEUWEND CONCEPT VAN PROFESSIONALITEIT

De stromingen zijn bovendien een middel om te komen tot een eigen veranderkundige benadering die zorgvuldig is samengesteld uit elementen van bestaande theorieën en methodieken.

We kunnen de stromingen zien als dat ze elkaar nodig hebben om effectief, authentiek en menswaardig te handelen. We kunnen ze zien als drie verschillende waardenoriëntaties die met elkaar moeten worden verbonden om nieuwe constructies te kunnen maken die de kernwaarden van onze West-Europese geschiedenis in zich opnemen en verder brengen.

PRAKTIJKGERICHTE ONDERZOEKEN NAAR DE METHODOLOGIE VAN SOCIALE INTERVENTIE

Maar hoe kan een verantwoorde integratie van de drie paradigma's met de vele methodische benaderingen en invalshoeken in de alledaagse praktijk van sociale professionals gestalte krijgen? Vanuit welke inhoudelijke visie maken deze professionals hun keuze voor hoe ze in een bepaalde cliëntsituatie handelen? Deze vraagstelling heb ik onderzocht in enkele praktijkgerichte onderzoeken naar de methodologie van sociale interventie. Deze onderzoeken zijn een tweede belangrijke bron van kennis die ten grondslag ligt aan het zelfreguleringsconcept.

Startpunt voor deze onderzoeken is mijn promotieonderzoek naar de methodiek van het maatschappelijk werk (Donkers, 1999). In een nauw samenwerkingsproject tussen werkveld, HBO-opleiding en universiteit, zijn we in dit onderzoek vertrokken vanuit een achttal casussen uit allerlei werkvelden van maatschappelijk werk. Bij de analyse van de diepte-interviews over deze casussen heb ik gebruikgemaakt van de grounded theory-approach van Glaser en Strauss (1976): theorievorming van onderop. Na minutieuze analyse van de vele interviews met werkers en met hun cliënten kwam hier, na een aantal tussenstappen, als een centraal kenmerk van de hulpverlening naar voren: een gerichtheid op versterking van het zelfregulerend vermogen van individuen en gezinnen. Bij de analyse van de interviews hebben we gewerkt met de Forumtheorie van De Groot (1982): onderzoek via forumaanvaarding. Bij elke casus was er een apart forum van "ter zake deskundigen" uit werkveld, HBO-opleiding en wetenschap die de casus met elkaar bespraken, een uitspraak deden over de effectiviteit van de aanpak en commentaar gaven op de casusanalyse. Het doel van deze aanpak was om met behulp van deskundigen de betrouwbaarheid en validiteit van de data-analyse te garanderen.

Geleidelijk aan werd in de analyses en de forumbesprekingen een bepaalde inhoudelijke rode draad zichtbaar. Een bepaalde visie van waaruit de onderzochte maatschappelijk werkers hun handelen legitimeren. In hun werken met cliënten leggen ze nadruk op het bevorderen van

beter sociaal functioneren waarin zelfstandigheid en zelfsturing centraal staat. Men spreekt de cliënten nadrukkelijk aan als subject van veranderen. Hun benadering kun je in die zin typeren als *activerend*. De werkers bekritisieren onder meer het eenzijdig lineaire denken in termen van vaststaande stappen of fasen, het eenzijdig proactief bepalen van SMART-geformuleerde doelstellingen, de loskoppeling tussen methodiek en persoon en de overal zichtbare ontkoppelingen tussen het individu en z'n maatschappelijke context. Ze pleiten voor meer circulair denken in termen van verhoudingen, voor de noodzaak van inbouwen van ervaringsgerichte manieren van werken waarin plaats is voor intuïtie en verleidingskunst en voor een meer flexibele afstemming op de dynamische en complexe situatie van het cliëntensysteem. Hun expliciet of impliciet vertrekpunt is de erkenning dat cliënten zelf sturende wezens zijn. Onder dit empirisch vertrekpunt zit een belangrijke waarde van respect voor hun cliënten. Dit vertrekpunt van de zelfregie vraagt om het creëren van een vrije, co-reflectieve, dialogische ruimte waarin cliënten hun eigen stuur kunnen (terug)vinden binnen de handelingscontext waarin zij zich bevinden. In die dialogische ruimte helpen zij cliënten om zelf de voor hen vruchtbare oplossingen voor problemen te ontdekken en te realiseren.

Opvallend in hun benadering is, dat het begrip "zelfregie" niet in een ontkoppelde zin wordt verstaan. De zelfregie van mensen is niet onbegrensd en staat niet los van de persoon en van zijn historisch-maatschappelijke context. In cognitieve zin betekent deze opvatting dat het in de kern voor de maatschappelijk werkers gaat om *denken-in-verhoudingen* tussen eigen invloedsmogelijkheden en de invloedsfactoren vanuit de eigen persoon en vanuit de maatschappelijke context. Het adequaat inschatten van deze invloedsverhoudingen met het oog op het realiseren van de eigen referentiewaarden van gedrag behoort dan ook tot de *cognitieve basiscompetenties* van cliënt en werker.

Maar die persoon van de cliënt (en werker) zit complex in elkaar en wordt door de werkers expliciet of impliciet begrepen als een dynamisch geheel van diverse "zelves" die vragen om onderlinge afstemming. Naar de cliënt wordt gekeken als een multidimensionaal zelf, een geheel van diverse zelfdelen, zoals een cognitief zelf, een biologisch zelf, een affectief zelf, een onbewust zelf, een spiritueel zelf en een sociaal zelf dat verdeeld is over de diverse rollen en posities die het individu inneemt in verschillende sociale contexten. Besturen van dit veelvoudige contextuele zelf vraagt om *intrapersoonlijke basiscompetenties* waarmee de afstemming tussen cognities, gevoelens, behoeften, lichamelijke processen en gedragingen van de cliënt in allerlei sociale situaties wordt gereguleerd. Dit afstemmen wordt, veelal impliciet, begrepen als een proces van scheiden en verbinden van zelfdelen ten opzichte van elkaar. Op die manier is het de bedoeling van de werkers dat de cliënt meer *samenhang in zijn leven* gaat ervaren. Maar niet alleen de

ZELFREGULERING ALS EEN VERNIEUWEND CONCEPT VAN PROFESSIONALITEIT

persoon van de cliënt wordt begrepen als dynamisch en complex. Ook de maatschappelijke handelingscontext vraagt om afstemmen, en wel in interculturele, interpersoonlijke en interpositionele zin. Met name ook aan deze *sociale basiscompetenties* van de cliënt wordt door de maatschappelijk werkers veel aandacht besteed.

Uiteindelijk werd in het forum besloten om het begrip "zelfsturing" als een deelaspect te laten opgaan in het bredere concept *zelfregulering*, verstaan als een op de persoon-en-context *afstemmende* vorm van sturen en zelfsturen. Het is een "aan normen van interne en externe afstemming gerelateerde" manier van intentioneel handelen. Dit zelfreguleringsconcept is in het promotieonderzoek uiteengelegd in een negental basisprocessen van hulpverleners. Ik verwijs hiervoor naar het overzicht in bijlage 1. Die basisprocessen zijn niet alleen bedoeld als basiscompetenties van helpers en cliënten, het zijn ook de basiscondities die nodig zijn om in volwaardige zin in een bepaalde handelingssituatie van "zelfregulering" te kunnen spreken.

Met behulp van verschillende andere praktijkgerichte onderzoeken naar methodieken van sociale interventie, onder andere op het gebied van opbouwwerk, culturele en maatschappelijke vorming en omgaan met agressie op het VMBO, heb ik na het promotieonderzoek het zelfreguleringsconcept vertaald naar andere werkvelden, met name ook naar organisaties en sociale netwerken. In het boek *Grondslagen van veranderen* (2010b) doe ik hiervan verslag. Via het landelijk project "Onderzoek naar bezieling in het werk" ben ik momenteel in samenwerking met managers en leidinggevendenden uit zorg, welzijn en onderwijs bezig om het zelfreguleringsconcept naar organisaties en organisatieontwikkeling nader te onderzoeken, uit te werken en theoretisch te onderbouwen.

EEN KRITISCHE REFLECTIE OP MAATSCHAPPELIJKE ONTWIKKELINGEN

Maar wat is nu eigenlijk de maatschappelijke probleemstelling achter deze zelfreguleringsbenadering? Op welke maatschappelijke problemen wil de benadering een antwoord zijn? Wat ziet zij als de hedendaagse maatschappelijke opdracht van de sociale interventie? Een kritische analyse van deze achterliggende probleemstelling is een derde belangrijke bron van kennis in de benadering.

In het korte bestek van dit artikel is het natuurlijk onmogelijk om dit ingewikkelde thema nader te verkennen en uit te werken. Ik wil daarom slechts één centrale conclusie uit de analyse

formuleren. Deze conclusie luidt: met het zelfreguleringsconcept van professionaliteit en organisatieontwikkeling wordt gepoogd om twee belangrijke maatschappelijke valkuilen te vermijden:

1. Verdere onteigening van zelfregie-in-dialoog met anderen, omdat dit uiteindelijk leidt tot zelf-uitputting van de samenleving;
2. Verdere fragmentering van de complexe historisch-maatschappelijke context.

Maatschappelijke ontwikkelingen worden in het zelfreguleringsconcept dus als problematisch aangemerkt, voor zover daarin sprake is van onteigening van zelfregie-in-dialoog met anderen en voor zover daarin sprake is van fragmentering van de complexe werkelijkheid.

In het drieluk van de historische verkenning is de mens in de loop van de tijd binnen elk van de drie paradigma's meer en meer ontdekt als een zelf sturend wezen in verbondenheid met anderen, als een metgezel van de samenleving, zou Henk Geertsema zeggen. Als individu en als collectief zijn mensen in hun alledaagse handelen, bewust en onbewust, continu bezig om hun omgeving en zichzelf te beïnvloeden in een door hen wenselijk geachte richting, de referentiewaarde van gedrag. Paradoxaal genoeg is er tegelijkertijd in politiek en samenleving sprake van allerlei vormen van onteigening van zelfregie-in-verbondenheid met anderen. Het belang van zelfregie van burgers en cliënten mag bijvoorbeeld in het concept van de activerende en participerende verzorgingsstaat in theorie worden beleeden, in veel hedendaagse maatschappelijke praktijken is het wegmoffelen en niet-erkennen van de zelfregie juist aan de orde van de dag. Dikwijls gaat dit onteigeningsproces van zelfregie onbewust en voltrekt zich sluipenderwijs:

- door van bovenaf systemen te ontwikkelen zonder dialoog met de betrokkenen;
- door naturaliserend denken over economie, bijvoorbeeld door bezuinigingen voor te stellen als een noodlot waarin we als samenleving geen keuze hebben;
- door loskoppeling tussen beleid en uitvoering, tussen plannenmakers en uitvoerenden, tussen denkers en doeners, tussen werkers als professionele veranderkundigen en cliënten als niet-veranderbekwame leken;
- door ontkoppelingen tussen methodiek als een voorgeschreven systeem van richtlijnen en de persoon van de uitvoerende;
- door allerlei vormen van standaardisering, protocollering en repressieve richtlijnen waarmee het zelf sturend vermogen in het omgaan met bijvoorbeeld agressiesituaties juist wordt tegengegaan, afgebroken of onmogelijk gemaakt (Donkers, 2008);

ZELFREGULERING ALS EEN VERNIEUWEND CONCEPT VAN PROFESSIONALITEIT

- door een objectivistische waarheidsclaim van evidence-based werken in de methodiek, waarmee het handelen van professionals niet dialogisch en contextueel wordt afgestemd op persoon en omgeving. In een deterministisch denkkader is er geen sprake van zelfregie. Ondenkbaar is dan, hoe veranderen en hoe het nieuwe zou kunnen ontstaan;
- door zelfsturing als een verplichting van bovenaf op te leggen: de burger *moet* zelfredzaam zijn en heeft niet het recht om “nee” te zeggen tegen deze claim van buitenaf.

Al deze en andere vormen van onteigening van zelfregie-in-verbondenheid met anderen leiden uiteindelijk tot zelfuitputting van mens en samenleving en tot ontzijing van het werk. Het gevolg is onder meer dat een schat aan (vooral) stilzwijgende (tacieta) kennis en capaciteiten in onze samenleving niet wordt gebruikt om de samenleving meer leefbaar te maken. Voor een verdere uitleg van deze gedachtegang verwijs ik naar het boek *Organisaties veranderen* (2013).

Een tweede maatschappelijke valkuil die ik met het zelfreguleringsconcept wil proberen te vermijden is een verdere fragmentering van mens en samenleving. De invloed van zelfsturing moet niet worden overdreven, want ook *dán* is er sprake van complexiteitsreductie en fragmentering van de werkelijkheid. Men overdrijft de invloed van zelfsturing als men zelfsturing opvat als een vorm van autonoom handelen dat zich *on*-afhankelijk van de omgeving zou voltrekken. Dat is onmogelijk. Elk handelen wordt mogelijk gemaakt en beperkt door talrijke invloeden van buitenaf. Door zelfsturing op te vatten als een niet van de context afhankelijk handelen, reduceert men de complexiteit van de handelingswerkelijkheid.

Zelfregulering moet dan ook worden begrepen als een *systemisch handelingsconcept*. Vanuit het complexiteitsdenken (Morin, 2008) is het opsplitsen van de werkelijkheid in zelfstandige (selfsupporting) cellen, functies, aspecten en handelingen problematisch. Dat leidt tot allerlei vormen van *ontkoppeling*: tussen denken (leren) en doen (veranderen), tussen ratio en emotie, tussen sturen en loslaten, tussen sociale rollen en persoon, tussen omgevingsverandering en zelfbeïnvloeding, tussen psychosociale en biologische kennis, tussen procedurele en normatief-inhoudelijke kennis, tussen beleid en uitvoering et cetera. Een van de meest centrale vormen van ontkoppeling in wetenschap en samenleving is volgens Bourdieu (1992a,b) het dualistisch denken over de relatie tussen subject(denken) en object(denken) waarbinnen het veranderkundig handelen zich afspeelt. In het zelfreguleringsconcept wordt gepoogd de inhoudelijke samenhang en complexiteit in het sociaal handelen te erkennen en tegelijkertijd de actoren als subject van betekenisconstructie ten volle te blijven erkennen.

Onze uiterst complexe, onvoorspelbare, dynamische en in wezen onbegrensde mondiale samenleving vraagt volgens Boutellier (2011) om een ander sociaal ordeningsbeginsel dan het traditionele hiërarchisch beheersingsmodel van sturen van bovenaf. Dat nieuwe ordeningsbeginsel gaat over leren omgaan met complexiteit, onzekerheid en onvoorspelbaarheid als een constructief en moreel appel op iedere burger om verantwoord met zichzelf, met elkaar en met de natuur om te gaan. Nadruk ligt op co-creatieve en co-reflectieve vormen van sturen en afstemmen, dat wil zeggen op het aanspreken en versterken van het zelfregulerend of zelforganiserend vermogen van individuen en sociale verbanden door middel van competentieversterking en conditieverbetering. Daar legt de zelfreguleringsbenadering de centrale opdracht van de hedendaagse sociale veranderingkunde. Volgens Rotmans (2012) zal de overheid een nieuw, passend antwoord moeten vinden op de verandermacht van onderop vanuit de samenleving. Deze verandermacht botst volgens de auteur met de gevestigde orde van bovenaf die probeert om deze maatschappelijke beweging van onderop te remmen. Zijn vraag is onder meer hoe deze systemische veranderingen kunnen worden “gestuurd” naar een duurzame samenleving.

TOT BESLUIT

Het zelfreguleringsconcept berust op een drietal centrale bronnen van kennis: een historisch onderzoek naar het West-Europese denken over veranderen en veranderbaarheid van mens en samenleving, praktijkgerichte onderzoeken naar de methodologie van sociale interventie en een kritische reflectie op hedendaagse maatschappelijke ontwikkelingen. Het concept impliceert een meerperspectivistische benadering van veranderen. Veranderen speelt zich af in een verstrengelde configuratie van gedrag, persoon en maatschappij. Deze drie niveaus van zelfregulering verwijzen naar de drie paradigma's in de geschiedenis van het veranderkundig denken. Veranderen wordt opgevat als een aan de persoon gekoppeld reflectief en waardegeoriënteerd proces van omgevingsbeïnvloeding. De benadering verwijst naar systemische theorieën van zelfregulering en zelforganisering die per definitie niet berusten op een gesloten systeemdenken. Zelfregulering veronderstelt een open, emergente stroom van kennis, ervaring en sociaal gedrag dat resulteert uit de interne en externe interacties van een complex systeem als geheel.

ZELFREGULATIE IN TIJDEN VAN TRANSITIE

Henk Geertsema

Dit artikel is een bewerking van een co-referaat gehouden voor de Kring Andragologie van de Universiteit van Amsterdam bij een presentatie van dr. Gerard Donkers van zijn boek *Veranderen*

in meervoud. Verwijzing naar de publicaties van Rotmans en Bredewold zijn voor dit artikel ingevoegd.

INTRODUCTIE

Het boek *Veranderen in meervoud* is een krachtige aanvulling op alles wat Gerard Donkers heeft geschreven, zeker waar het onderwijsdoeleinden betreft. Zijn standaardwerk *Veranderkundige modellen* was aan een herziening toe, daar de moderne student dit werk al snel als te complex en te conceptueel waardeert. En dat was het mijns inziens terecht, want de andragogie of andragologie is een complex bedrijf. Net als sociaal werk een complexe activiteit is die niet goed gedaan kan worden met lineaire modellen en snelle antwoorden. De toevoeging van het concept "zelfregulatie" is een verrijking. Het is een concept dat Donkers al in de basis in zijn dissertatie (Donkers, 1999) heeft ontwikkeld en sindsdien verder is uitgewerkt en onderzocht in diverse contexten. "Zelfregulatie" is weliswaar niet onproblematisch, maar wel een werkwijze om de ingewikkelde vraagstukken waarvoor we als samenleving staan van een antwoordrichting te voorzien.

Allereerst maak ik enige opmerkingen over "veranderen". Daarna volgen een aantal kenmerken van onze tijd en cultuur, gevolgd door een problematisering en waardering van het model van zelfregulatie. Het geheel mondt uit in een bespreking van de gemeenschap als morele orde en het gebruik van narrativiteit als middel in het proces van zelfregulatie om die morele gemeenschap te ontwikkelen.

VERANDEREN ALS KERNBEGRIIP VOOR DE ANDRAGOLOGIE/ ANDRAGOGIEK

Ten Have bespreekt in de *Blauwdruk* uitgebreid het genus proximum van de andragologie. In afwijking van de keuze van Donkers pleit hij voor "beïnvloeding" als soortbegrip in plaats van voor "verandering". Door die keuze wil Ten Have benadrukken dat er een zekere mate van eenzijdigheid in het handelen van de andragoog aanwezig is. Een eenzijdigheid die weliswaar bewust gehanteerd wordt, maar toch: het gaat om een wenselijk geachte wijziging in de cliënt-situatie, waarbij die wijziging ook door de cliënt als welzijnsbevordering wordt ervaren (Ten Have, 1973, p. 62). Van Beugen (1978) wijst er in navolging van ten Have op dat "veranderen" zowel een betekenis van "anders worden" als "anders maken" kan hebben (Van Beugen, 1978, p. 34).

Donkers definieert "veranderen" als "een alledaags bewust en onbewust proces van doel- of waardegeoriënteerd handelen, gericht op het aanbrengen van wijzigingen in de omgeving en/of in zichzelf" (Donkers, 2012, p. 24). Drie elementen wil ik kort aanroeren: de rol van "anders worden" in de Veranderkunde, het belang van de bewuste beïnvloeding van een actor naar een andere actor, en het vraagstuk van de definieerbare actor in het "anders maken".

"Veranderen" is een inherent deel van ons bestaan, los van de kwestie van de doel- of waardegeoriënteerdheid. Per definitie veranderen we, ook al zouden we niets "doen". En per definitie verandert het systeem waar we deel van uitmaken. Bij dit "*anders worden*" speelt de actualiteit van de discussies over de beïnvloedbaarheid van ons gedrag een rol. Hersenonderzoekers als Swaab (2010) stellen dat een groot deel van ons gedrag ontstaat onder invloed van processen die we niet of nauwelijks kunnen controleren en die al in aanleg in onze periode van ontwikkeling in de baarmoeder grotendeels vastgelegd zijn. Anderen (bijvoorbeeld Noë, 2012) stellen dat de werking van onze geest niet alleen vanuit onze hersenen is te verklaren, maar ook in relatie tot de omgeving en de verwerking van ervaringen. Echter, ongeacht dit debat geeft modern hersenonderzoek aanleiding om terughoudend te zijn ten aanzien van al te sterke opvattingen over de veranderbaarheid van mensen. De vraag is daarmee in welke mate "anders worden" van invloed is op "anders maken".

Dan, ten tweede, enkele opmerkingen over "beïnvloeden". In hoofdstuk 1 spreekt Donkers over de eenzijdigheid die "professioneel veranderen", "beïnvloeden", met zich meebrengt. Daarmee doet hij recht aan de feitelijkheid, want een cliëntsysteem ondergaat meer invloed van de veranderkundige dan andersom. Tegelijk is er natuurlijk sprake van een beïnvloeding vanuit het cliëntsysteem naar de veranderkundige: ik heb veel geleerd van mijn cliënten. Maar de functie en rol van de veranderkundige zijn toch primair "wijzigend" van aard. En moet dat ook zijn, anders komen we in de moeilijkheden in de probleemoplossing *als professional*: als we als professionals ons niet bewust zijn van het belang van onze invloed dan kunnen we gemakkelijk meegaan in allerlei ideologische normatieve opvattingen over hoe de ander "zou moeten zijn". En daarmee zouden we haaks staan op de fundamentele waarden van de andragogiek: zelfbeschikking in relatie tot de ruimte voor en het recht van zelfbeschikking van anderen. Tegelijk is er echter ook een grens aan die zelfbeschikking. Wat we in de andragogiek/andragologie doen is proberen mee te sturen in de richting van de verandering, op zo'n manier dat de uitkomsten van het toch al aanwezige proces *ook door ons* als gunstig worden beoordeeld. In theorie zouden we als andragogen een proces van verandering kunnen begeleiden waarin een vrouwenhandelaar en een groep van diens "slavinnen" geholpen worden om beter met elkaar te overleggen over

ZELFREGULERING ALS EEN VERNIEUWEND CONCEPT VAN PROFESSIONALITEIT

bijvoorbeeld de condities waaronder zij tot prostitutie gedwongen worden. Ook daar is dan sprake van een verbetering van een situatie van een cliëntsysteem, maar toch vermoed ik dat andragogen daar niet tevreden mee zullen zijn. Daarmee komt het derde aspect naar voren: wij staan als andragogen voor een zekere *waardeactualisatie*: de ruimte van de een moet ruimte bieden aan de ander. Ik formuleer het positief, als een soort kantiaans imperatief. De andragoog staat niet alleen voor voorkomen van overlast, maar voor meer: bevorderen van wederkerig ondersteunend samenleven. De nadruk die Donkers legt op professionaliteit, betrokkenheid en waardeactualisatie is een stevige tegenwind tegen platte opvattingen over neutraliteit van sociaal veranderkundigen.

Het derde element betreft de vraag: *Welke sturing kunnen we geven aan veranderen?* Vroeger wezen cultuuronderzoekers en organisatiedeskundigen bijvoorbeeld op de diepgaande invloed van onze culturele verworvenheden voor ons handelen en de moeizame veranderbaarheid. Ooit volgde ik een master-class "Cultuurverandering in organisaties" waar de samenvatting van de vele hooggeleerde sprekers ongeveer als volgt was: als je de cultuur van een organisatie wilt veranderen dan moet je of andere mensen in dienst nemen of anders een proces van zo'n tien tot vijftien jaar ingaan. Wie een poosje actief is geweest in organisaties weet dat dit maar al te vaak zo is. Daar komt nog een element bij vanuit de opvatting van intentionaliteit door een definieerbare actor, zoals die in Donkers definitie zit. Castells (1996) wees er eind van de jaren negentig van de vorige eeuw al op dat veel processen, vooral in de financieel-economische dimensie van ons bestaan, gestuurd worden door anonieme sturingsinstanties. Zo anoniem dat eigenlijk niemand meer weet wie die sturing doet, hoe die sturing plaatsvindt, op basis van welke waarden en met welke doelen, volgens welke beslisbomen en met welke verantwoording. Een interessant voorbeeld deed zich enige tijd geleden voor toen er gedurende een half uur sprake was van een wereldwijde beurskrach doordat computers met verschillende snelheden en verschillende afstanden van enkele centrale computers op kleine fluctuaties vertraagd reageerden, wat voor andere computers een teken was dat er misschien iets aan de hand was, waardoor hun algoritmen zich gingen gedragen alsof er sprake was van plotselinge veranderingen, wat voor de langzame computers weer een teken was dat er iets aan de hand was et cetera. Een en ander herstelde zich, na enige tijd, maar duidelijk werd dat dit soort processen een eigen leven heeft en nauwelijks meer door mensen is te reguleren.² De kwestie is dat de definieerbare actor in Donkers' definitie soms

2 Overigens stelde Castells (1998, p. 359) in het derde deel van zijn trilogie dat de grote vlucht van (informatie) technologie ons ook de mogelijkheid biedt om opnieuw tijd te besteden aan de rechtvaardige en morele vormgeving van ons bestaan. (Informatie)technologie is in zichzelf niet slecht of onbeheersbaar, wij blijven mensen met verantwoordelijkheid en keuzemogelijkheden.

niet aanwezig is, terwijl de activiteiten van die ondefinieerbare actor wel ons bestaan vergaand kunnen wijzigen.

Voor ons beroep als andragogen is de politiek ook relevant, een politiek die stelt dat we wel degelijk kunnen veranderen, bijvoorbeeld in de manier waarop we zorgen voor de kwetsbaren in onze samenleving, de manier waarop we verantwoordelijkheid nemen voor de buurt enzovoort. Ook daar zijn echter allerlei kanttekeningen bij te maken. Jager (2012) promoveerde op onderzoek waaruit bleek dat het nog niet zo gemakkelijk is om de onderliggende opvattingen van de Wmo om te zetten in ander gedrag en een andere samenlevings- en zorgstructuur. Tonkens vertelde in een masterclass over buurtopbouwwerk, dat sommige buurten wel uitgeput lijken als het gaat om vraagstukken over “groei”, “verbetering” en dergelijke. Het reservoir van potentiële verbetercapaciteiten van een buurt kan uitgeput zijn. In Zwolle was één van de uitkomsten van een renovatieproject dat de buurtbewoners zich nog steeds niet als “gemeenschap” zagen, daar de diversiteit nog steeds als te groot werd ervaren.

Als het gaat om andragogisch veranderen dan moeten we ons dus steeds drie dingen voor ogen houden: het gaat om een bewuste beïnvloeding gericht op actualisatie van waarden, die actualisatie is beperkt door allerlei niet-beïnvloedbare factoren en die actualisatie wordt beperkt door gegroeide culturele en technologische gegevenheden in onze samenleving.³

SOCIALE VERANDERKUNDE

Donkers spreekt over “sociale veranderkunde”. Hij kiest hiervoor om aan te duiden dat het in de veranderkunde niet alleen gaat om psychische verschijnselen binnen beperkte contexten, maar dat het ook gaat over bovenindividuele verschijnselen, een culturele context waarin ons handelen is ingebed. Dat betekent dat hij bewust kiest voor een brede benadering van de veranderkunde. Het gaat niet alleen om een wetenschap die zoekt naar wetmatigheden of regelmatigigheden, maar het gaat ook om daadwerkelijke verandering in de praktijk van het bestaan. Donkers benoemt dat als het verschil tussen een verklarende theorie en een competentietheorie. Een competentietheorie zouden we ook kunnen opvatten als een praktijktheorie. Volgens Verschuren (2010) kenmerkt professioneel praktijkgericht onderzoek zich als een zoektocht naar prescriptieve theorieën,

³ Ik noem dit “gegroeide gegevenheden” om aan te duiden dat ze door ons handelen zijn ontstaan en blijven bestaan, tegelijk dat ze (lijken te) functioneren als gegevenheden die ons bestaan en keuzen voorstructureren. Ik sluit hierin aan bij bijvoorbeeld Giddens’ structuratietheorie.

ZELFREGULERING ALS EEN VERNIEUWEND CONCEPT VAN PROFESSIONALITEIT

handelingsprotocollen en probleemoplossing. Het gaat om onderzoek en theorievorming over de praktijk van menselijk handelen (in tegenstelling tot onderzoek naar de menselijke natuur) binnen een contingente werkelijkheid. De vragen naar validiteit, controleerbaarheid en generaliseerbaarheid worden daarom in dit soort onderzoek en theorievorming aangevuld met vragen naar implementatie en ethiek. Donkers benoemt terecht dat de veranderkunde die zich richt op het sociale domein dan ook zowel micro-, meso- als macrogericht is, zich dialogisch en procesmatig voltrekt en moreel geladen is, waarbij niet alleen een brede rationaliteitsopvatting ten aanzien van soorten kennis aan de orde is, maar ook een brede rationaliteitsopvatting in de zin van authenticiteit (waarachtigheid) van behoeften interpretaties en juistheid van normen. In een benadering als Tromp en Donkers (2004) voorstaan, zijn dus niet alleen de veranderkundige professionals aan zet, maar ook alle andere actoren die bij een specifiek probleem betrokken zijn. Ook hun kennis, inzichten, normen, behoeften zijn onderwerp van onderzoek en reflectie en ook zij zijn actieve onderzoekers daarvan en tevens onderzoekers van de inbreng van de veranderkundigen. Ik hoop nu in het vervolg te kunnen aangeven waarom ik juist die positiekeuze zo van belang vind voor de actualiteit van enkele grote vraagstukken in onze samenleving: gemeenschapsvorming en de morele dimensie daarvan.

SOCIALE VERANDERKUNDE EN DE TIJD WAARIN WIJ LEVEN

Het gaat bij Donkers dus om sociale veranderkunde in de tijd en samenleving waarin wij leven. Dat roept de vraag op wat voor samenleving dat is en welke cultuur daar aan gebonden is.

Volgens Kunneman (1996) kunnen we onze cultuur kenmerken als postmodern. We hebben afscheid genomen van een naïef vooruitgangsgeloof met grote verhalen, we aanvaarden de ambivalentie van het bestaan, zijn meer georiënteerd op het lokale, afwijkende en heterogene en we hebben toenemend vraagtekens bij de globalisering van ons bestaan. Hij signaleert echter tegelijkertijd dat naast deze meer beschouwende ontwikkelingen in de cultuur een postmoderne situatie zich heeft ontwikkeld met als kenmerken: consumptie, waardering van het beeld boven de tekst, de videoclip boven de roman, succes en individueel genot boven solidariteit, toename van globalisering en bijbehorende flexibilisering (en ontmenselijking) van de productie, kitsch, narcisme en een houding van "anything goes". Het lijkt wel of de relativiserende beweging van de postmoderniteit heeft geleid tot een levensinstelling: als er dan geen grote verhalen meer bestaan, dan zal ik mijn eigen kleine verhaal zo diep mogelijk uitbuiten. Wat Kunneman beschreef wordt door de Belgische psychiater De Wachter recent omschreven als "borderline times" (2012). We leven in een samenleving die gekenmerkt wordt door concurrentiebeleid, een ongebreideld geloof in de

meritocratie, plaatsen economische belangen op de voorgrond, gooien eeuwenlang overgeleverde waarden en normen aan de kant, leven met de alleenheerschappij van de individuele vrijheid, geloven nauwelijks meer in de kracht van de groep en zijn er van overtuigd dat we in de best mogelijke wereld leven (De Wachter, 2012, p. 15). Elkaar steeds snel opeenvolgende en uitputtende ervaringen domineren ons bestaan. De Wachter beschrijft daarmee een extremisering van de wat ooit door het SCP (2004) werd samengevat onder de vijf I's: Individualisering, Internationalisering, Informatisering, Informalisering en Intensivering van ons individuele en sociale bestaan.

Voor wie de waarnemingen van Kunneman en De Wachter filosofisch of essayistisch mogen lijken: wanneer we ter illustratie kijken naar het overheidsbeleid van de laatste jaren dan lijkt daar vooral een door economische motieven ingegeven beleid van herstructurering van de samenleving te zijn ingezet met grote gevolgen voor de onderlinge betrokkenheid en zorg voor de medemens en diens materiele en immateriële bestaan. De overheid ziet zelf ook dat deze economische rationaliteit wel erg beperkt is, maar wil dit compenseren met het leggen van verantwoordelijkheid bij burgers en lage overheden om de nadelige gevolgen van dit beleid te compenseren. De beroemde Wmo heeft veel goede kanten, maar gaat onderhuids uit van het bestaan van een civil society, die geacht wordt alle nadelen op te vangen van een wijzigend beleid en een zich wijzigende opbouw van de verhouding tussen burger en staat. Een aanname die stevig bekritiseerbaar is, getuige bijvoorbeeld de dissertatie van Jager (2012) waarin zij laat zien dat het inzetten van de civil society voor overheidsdoeleinden als risico heeft dat opnieuw een deel van "de gemeenschap", wat Donkers noemt ons "socius"-zijn, metgezel-zijn, onder het beslag van beleidsvoering gebracht wordt en daarmee feitelijk ondergraven wordt! Ook de civil society, waarin de medemenselijke betrokkenheid in natuurlijke, leefwereld-gemotiveerde relaties centraal staat, wordt dan steeds verder onderdeel van de economische rationaliteit.

De Canadese filosoof Taylor (2007) vat onze Westerse situatie samen als: we zitten gevangen in de immanentie in het individu. We zitten *gevangen*, dat wil zeggen, ons hele denken en handelen is opgesloten, we kunnen ons niet meer onttrekken aan onze situatie. We zitten gevangen in ons *individu-zijn*: denken en handelen zien als onderdeel van een groep of gemeenschap inclusief de verantwoordelijkheid voor die gemeenschap en inclusief het respect voor anderen in die gemeenschap is lastig voor ons geworden, bijna niet meer mogelijk zonder iets als een paradigmashift te maken. Opgesloten in de *immanentie* zonder enig beroep te kunnen doen op waarden die mijn directe bestaan overstijgen, zonder me aangesproken te voelen door een overstijgende moraal die een tegen-spreker voor mij is. En deze opgeslotenheid zit *in mijzelf*. Niet slechts in mijn denken of handelen, maar het doortrekt mij, het is een deel van mij geworden en

ZELFREGULERING ALS EEN VERNIEUWEND CONCEPT VAN PROFESSIONALITEIT

daarom moet ook alles uit de immanentie *in* het individu gehaald worden! Als er feitelijk niets buiten mij is dat van waarde, betekenis is en mij tot de orde kan roepen op basis van die externe waarde en betekenis, *dan moet ik alles in mijzelf vinden en verwerklijken*. En binnen die context komt dan Donkers met zijn concept van sociale verandering met een brede rationaliteit in drie historische verschijningsvormen en een nieuwe verschijningsvorm "zelfregulatie".

SOCIALE VERANDERKUNDE IN DRIE HISTORISCHE GEDAANTEN

Interessant vind ik dat Donkers de drie historische benaderingen in de veranderingkunde opnieuw een plaats heeft gegeven. De drie modellen: het technisch-rationele, het persoonlijk groei en het maatschappijkritische model situeert hij in drie posities die vanaf de Grieken en in het bijzonder vanaf de Verlichting actief zijn in ons denken over de mens en de samenleving en de wijze waarop beide samenhangen en beïnvloed kunnen worden.

Van de drie modellen geeft hij een beschrijving en wijst hij sterke en zwakke kanten aan. Ze zijn elkaars geweten en behoren een kritiserende dialoog met elkaar aan te gaan. In ieder geval dient de veranderingkunde de drie modellen op die manier voor zichzelf te gebruiken. De waarde van deze stelling ligt voor mij op drie onderdelen. Allereerst geeft Donkers daarmee een aanvulling op de kritiek op wat we hierboven beschreven zagen in de analyses van Kunneman en De Wachter. Hoewel onze samenleving nog slechts lijkt te bestaan in het individualistisch genieten van het hier en nu, is dit feitelijk gezien onjuist. We functioneren in de tijd, tussen een gisteren en een morgen. Wat ik vandaag doe heeft consequenties voor wat ik morgen kan doen. En daarmee heeft mijn handelen van gisteren dus gevolgen voor mijn mogelijkheden in het nu. Dat maakt dat ik verantwoordelijkheid draag voor gevolgen. En net als dat voor mij geldt, geldt dit voor anderen. Ik ben ingebed in een complexiteit van menselijke handelingen, in een geschiedenis van beslissingen, vormgevingen, keuzen. Donkers vraagt aandacht voor de geschiedenis als iets dat relevant is voor heden en toekomst.

Het tweede aspect is daarmee verbonden: als we onderdeel zijn van een geschiedenis, dan is het ook goed om te leren van de geschiedenis. Als ik verantwoordelijk ben voor mijn eigen handelen, dan dus ook voor de vergissingen of onbedoelde effecten van dat handelen. En als ik een goed leven wil hebben, dan is het wenselijk om terug te kijken naar die vergissingen en onbedoelde effecten om dit goede leven in de toekomst (beter) na te streven. Kennis van de drie modellen geeft aanwijzingen over hoe in de tijd mensen hebben geprobeerd oplossingen te vinden voor problemen die zij tegenkwamen. Inclusief de sterke en zwakke kanten van die oplossingen. De

geschiedenis roept mij op te leren van het verleden wil ik tenminste voor de toekomst proberen het leven beter, aangenamer te maken.

Het derde aspect betreft het gegeven dat ik tot nu toe uitgegaan ben van de postmoderniteit als gegevenheid. Maar bijvoorbeeld Lyotard (1979) geeft aan dat er niet slechts postmoderniteit bestaat, maar ook moderniteit en zelfs pre-moderniteit nog steeds aanwezig zijn. En dat die ieder nog een zekere waarde hebben. De moderniteit heeft zijn waarde voor bijvoorbeeld het denken over technische ontwikkelingen. De pre-moderniteit heeft zijn waarde voor het denken over onderliggende vraagstukken van betekenis van de verschijnselen en de kwestie van tijd en plaats, uitstijgend boven onze immanentie.

SOCIALE VERANDERKUNDE IN EEN VIERDE GEDAANTE

De drie modellen zijn bruikbaar zijn in een classificatie van “ordes van problemen”, zoals ontwikkeld door Boonstra (2000). Volgens Boonstra zijn eerste orde problemen eenduidige, bekende problemen in een bekende context. Dat soort problemen kan worden aangepakt op basis van aanwezige kennis, vaardigheden, methoden en technieken. Zeg maar de toepassing van een van de drie modellen. Tweede orde problemen zijn die vraagstukken waarin er meerdere perspectieven op de problemen aanwezig zijn en de koers van de verandering niet geheel duidelijk is. Verandering van structuur, cultuur en individuen zijn nodig, de veranderkundige is facilitator en zoekt samen met betrokkenen naar de gekende problemen. Dit is de combinatie van de drie modellen, soms elkaar afwisselend, soms elkaar bekritisierend. Deze soort problemen en oplossingen veronderstelt echter nog steeds bekendheid met en inzicht in de complexiteit en de turbulentie van de omgeving.

Derde orde problemen zijn echter van andere aard. Daar gaat het om met ambigue vraagstukken en slecht te definiëren problemen, waarbij er sprake is van instabiele situaties en onvoorspelbare interactiepatronen. Het gaat om nieuwe vormen van organiseren naar een onbekende toekomst, waarin betekenissen moeten worden geconstrueerd en contexten ontworpen. “U weet niet meer waarvan u afhankelijk bent”, zegt Boonstra op zijn website.

Het systeem produceert en creëert net zo goed zijn omgeving als omgekeerd. Organisatie en omgeving zijn complementair; zij bepalen elkaar. De eenheid van vernieuwing is niet langer de organisatie, maar bestaat uit organisatorische netwerken en hun omgevingen... gaat het om een proces van wederzijds begrijpen waarin pluriformiteit, meerstemmigheid en doorgaande

ZELFREGULERING ALS EEN VERNIEUWEND CONCEPT VAN PROFESSIONALITEIT

interacties mensen in staat stellen nieuwe betekenissen te geven aan hun handelen en denken, en aan de complexiteit van het organiseren en de vraagstukken die daarmee zijn verbonden... Waar het mij om gaat is dat bij derde-orde-veranderingen het leren en het vernieuwen samen vallen in een interactief proces van actoren. Dit perspectief betekent het creëren van contexten en het ondersteunen van processen waarin actoren zelf vormgeven aan vernieuwingsprocessen. Kern is dat feedbackprocessen zichtbaar worden, dat er ruimte is voor processen van zelforganisatie, dat interactieprocessen tussen actoren op gang komen, dat meerdere stemmen klinken vanuit meervoudigheid en variëteit, dat betekenissen en vooronderstellingen zichtbaar worden, dat in dialoog een gedeelde betekenisgeving ontstaat en gezamenlijke handelingsalternatieven worden ontwikkeld, en dat er processen op gang komen van handelen, reflecteren en leren.⁴

We zitten op basis van de analyses van Kunneman, De Wachter, Taylor en anderen in een periode van overgang, die dit soort derde orde problemen geeft. We weten niet hoe de toekomst er uit zal zien, alleen wel dat die waarschijnlijk anders zal zijn, dan wat we uit het verleden kennen. Maar hoe precies dat andere is, blijft vooralsnog in de sluiers van de toekomst verborgen. Dan voldoen de drie modellen niet meer, maar moeten we zoeken naar een heel andere weg. Dat is de weg van de zelfregulatie. Precies dat is wat Donkers ons in het vierde model als mogelijkheid aanbiedt. Zelfregulering is "een reflectief (dus niet mechanisch of automatisch) proces van waarde georiënteerd handelen, dat zich bewust en onbewust afspeelt in de onderlinge samenhang van gedrag, persoon en omgeving. Het is een intern en extern proces van sturen en afstemmen" (Donkers, 2012, p. 290). Donkers beschrijft dit proces, geeft aan welke competenties dan nodig zijn en hoe met die competenties te handelen. Die competenties omvatten cognities, intrapersoonlijk en sociaal handelen. En met die beschrijving geeft hij impliciet dus ook aan waar de veranderkundige op gericht moet zijn: dat ook de andere actoren die basiscompetenties gaan hanteren. De veranderkundige wordt dan zowel veranderaar als leraar, zowel deskundige als toekomstig gelijke, zowel aanbiedend als zich openstellend voor kritische reflectie door het cliëntsysteem.

ZELFREGULATIE EN DE MORELE ORDE

Maar nu stuiten we op een probleem, dat van de moraliteit die verondersteld wordt in dit model. Het gaat immers nog steeds om "waarde georiënteerd" handelen, ook bij de zelfregulatie die als werkwijze zo passend lijkt in een situatie van ambiguïteit, waarbij de grote verhalen, de grote

4 Zie de website: <http://www.complexiteit.nl/19668123.html>, laatst bezocht 19 juni 2013.

waardesystemen niet langer aan de orde lijken te zijn als richtinggevers voor het geheel van de samenleving.

Donkers stelt dat onderdeel van de zelfregulatie is de dialoog en zo nodig het voeren van een “grenzenstellende dialoog”. Het gaat daarbij om “de zorg voor een goede kwaliteit van uitwisseling van argumenten en ervaringen” op basis van het vertrouwen in de redelijkheid van de ander en erkenning van ieders gelijkwaardigheid. Het om “open en vrijmoedig” spreken. Om “zorgdragen voor de zelfregie van de ander” (Donkers, 2012, p. 309).

Ik vind dit deel prachtig, een beschrijving die warm maakt en hoop biedt. Tegelijk is dit het deel waar ik de grootste zorgen bij heb. De grenzenstellende dialoog, de waarde georiënteerdheid, veronderstelt dat gedeelde waarden mogelijk zijn, dat mensen waarde-hiërarchieën hebben die een zekere relativering toelaten (dat alles is nodig voor een dergelijke waarde georiënteerde grenzenstellende dialoog) en dat de dragers van die waarde-hiërarchieën het kunnen verdragen dat er een zekere “verdunning” optreedt in hun eigen waardesysteem. Dat zij tot onderhandelen bereid zijn en onderhandelingsresultaten kunnen accepteren, ook als niet alles binnengehaald wordt.

En daar zit nu wel een ernstig vraagstuk voor onze tijd waarin er volgens de beschrijvingen van Kunneman, De Wachter en Taylor eigenlijk geen waardeoriëntaties meer zijn die een absolute claim kunnen laten gelden, die ons tot een verantwoording kunnen roepen. De filosoof Van Tongeren beschrijft dit mijns inziens indringend in een bespreking van Nietzsche's beschrijving van het nihilisme dat ontstaan is na de dood van God. De geschiedenis is bekend. In *Die Fröhliche Wissenschaft* laat Nietzsche een dwaze mens een lantaarn opsteken midden op de dag op een markt. Hij zoekt God. En wanneer de omstanders een beetje de spot met hem drijven en suggereren dat God misschien slaapt of op reis is, maakt de dwaze mens zijn boodschap bekend: “God is dood en wij hebben hem gedood. Wij zijn zijn moordenaars”. Maar daarmee hebben we onze horizon weggeveegd, weten we niet meer waarheen we ons bewegen, dwalen we in een oneindig niets (Van Tongeren, 2012, p. 116). Als we geen overkoepelend, extern van onze eigen opvattingen bestaand waardesysteem hebben, waarom zouden we ons dan op een zelf-geconstrueerd waardesysteem richten? Er is immers niets en niemand meer die ons ooit fundamenteel ter verantwoording kan roepen! Van Tongeren vraagt zich nu met Nietzsche af waarom we daar eigenlijk niet van wakker liggen. Waarom deert het ons niet dat we geen horizon meer hebben, geen fundamentele ijkpunten waarnaar we onszelf en anderen kunnen richten. Een van de antwoorden die Van Tongeren in navolging van Nietzsche dan formuleert is dat we er

ZELFREGULERING ALS EEN VERNIEUWEND CONCEPT VAN PROFESSIONALITEIT

geen last van hebben omdat we nog een tijdlang kunnen voortleven in de vermolmde structuren, zolang we tenminste in comfortabele omstandigheden leven! Dat wil zeggen: zolang er genoeg is voor iedereen, is er geen reden om ons zorgen te maken over waarden en het ontbreken daarvan. Maar ondertussen lijkt dit langzamerhand niet meer zo te zijn. Er is niet genoeg voor iedereen, wat er is wordt in ieder geval niet eerlijk genoeg verdeeld tussen de leden van een samenleving. Het gesprek over waarden krijgt daarmee een urgentie die het gesprek zelf onder druk zet!

SOCIALE VERANDERKUNDE, ZELFREGULATIE EN GEMEENSCHAP ALS ACTIEVE NARRATIVITEIT

De vraag is dan ook waar te beginnen en hoe het gesprek over de morele orde te ontwikkelen. Donkers geeft daarvoor een richting door zijn veranderkunde een "sociale" veranderkunde te noemen. Dat wil zeggen een veranderkunde die uitgaat van de mens als gemeenschapswezen. Niet een uitgangspunt in het individu, niet een uitgangspunt in de maatschappij of staat, maar in de mens als "socius", metgezel. Als wezen op de grens tussen leefwereld en systeemwereld.

"Gemeenschap" is een activiteit, zei laatst een predikant in een artikel (Luiten, 2013).

Gemeenschap is iets waarvoor we ons moeten inspannen, iets dat dagelijks onderhoud vergt en dagelijkse oefening. Het gaat over wat we "gemeen" hebben met elkaar en de onderhouding daarvan. Het gaat over de dynamische balans tussen ruimte voor diversiteit van opvattingen en homogeniteit van de grenzen in het bewaken van die ruimte. Het gaat over de noodzaak tot samenleven en het belang daarvan. Het gaat uiteindelijk over "zin". De Wachter stelt daarover dat zin niet iets is dat we individueel kunnen dragen, maar dat zin een gemeenschapsgebeuren is, dat met verankering en verbondenheid te maken heeft, met andere woorden dat zingeving een fundamenteel sociaal gebeuren is (De Wachter, 2012, p. 226). We moeten als het ware nieuwe zingevingssystemen ontwikkelen, nieuwe moraal ontwikkelen. Recente publicaties als van Rotmans (2012) en Bredewold (2014) geven aan dat zoiets ook mogelijk is. Rotmans beschrijft de elementen van het proces van begeleiden van transitie in derde-orde situaties, waarin complexiteit, grilligheid, onzekere processen en het ontbreken van eenduidige oorzaak-gevolg relaties spelen. Het gaat dan om kleinschalige experimenten, wegnemen van belemmeringen daarvoor en de ruimte om dingen anders te waarderen en te organiseren. Bredewold laat zien hoe, binnen de transitie van de samenleving door de Wmo, nieuwe, gedeelde waarden kunnen ontstaan, binnen netwerken waarin gehandicapten en niet-gehandicapten elkaar ondersteunen. Dat dan zelfs lichte gemeenschappen een eigen kracht hebben en voor onderlinge betrokkenheid zorgen. De werkwijze van de "zelfregulatie" van Donkers kan in dit soort transitieprocessen prima worden ingezet.

AFSLUITING

De veranderekunde is nooit een neutrale wetenschap geweest. Niet in de tijden dat de drie historische modellen ontstaan zijn, niet in de hoogtij van het andragogisch bedrijf onder grondleggers als Ten Have, Van Beugen, Mulder, Baart, Janssen, Nijk, Verbiest, Doerbecker en vele anderen. Donkers past in die traditie. Vakmanschap in combinatie met mensbetrokkenheid en waarde georiënteerdheid. Laten we de uitdaging die Donkers ons biedt met beide handen aannemen.

REFERENTIES

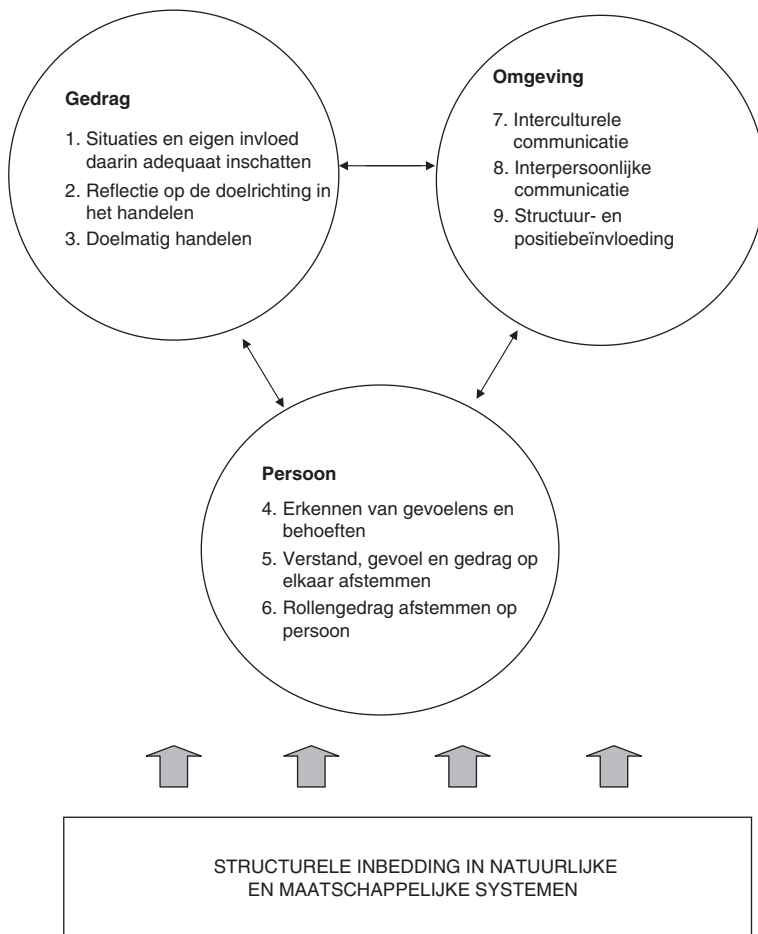
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action, a social cognitive theory*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Beugen, M. Van (1978). *Relatiesleutelaars betreden het strijdperk* [Relation handymen enters the arena]. Assen/Amsterdam: Van Gorcum.
- Boonstra, J. (2000). *Lopen over water* [Walking on water]. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Bourdieu, P. (1992a). *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip* [Essays on taste, habitus and field concept]. Amsterdam: Van Genneep.
- Bourdieu, P. (1992b). *Argumenten voor een reflexieve maatschappijwetenschap* [Arguments for a reflexive social science]. Amsterdam: SUA.
- Boutellier, H. (2011). *De veiligheidsutopie, hedendaags onbehagen en verlangen rond misdaad en straf* [The safety utopia, contemporary uneasiness and desire around crime and punishment]. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Bredewold, F. (2014). *Lof der oppervlakkigheid* [Praise of superficiality]. Amsterdam: Van Genneep.
- Carver, C., & Scheier, M. (1981). *Attention and self-regulation, a control-theory approach to human behavior*. New York: Springer Verlag/Berlin: Heidelberg.
- Castells, M. (1996). *The Information Age: Economy, Society and Culture, Volume I. The Rise of the Network Society*. Malden, MA: Blackwell Publishers.
- Castells, M. (1998). *The Information Age: Economy, Society and Culture, Volume III. End of Millenium*. Malden, MA: Blackwell Publishers.
- Delanty, G., & Strydom, P. (2003). *Philosophies of Social Science, The Classic and Contemporary Readings*. Maidenhead-Philadelphia: Open University Press.
- Donkers, G. (1999). *Zelfregulering als reflectiekader van methodiek maatschappelijk werk, een agogische benadering* [Self-regulation as a framework for reflection of social work methodology, an agogical approach]. Baarn: H. Nelissen.

ZELFREGULERING ALS EEN VERNIEUWEND CONCEPT VAN PROFESSIONALITEIT

- Donkers, G. (2003). *Zelfregulatie. Een contextueel sturingsconcept van sociale interventie* [Self-regulation. A contextual concept of self-direction of social intervention]. Houten/Antwerpen: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Donkers, G. (2008). *Naar een veilige school. Versterking van het zelfregulerend vermogen van leerlingen, docenten en school in omgaan met agressie* [To a safe school. Strengthening the self-regulating ability of students, teachers and school in dealing with aggression]. Den Haag: Lemma.
- Donkers, G. (2010a). *Geschiedenis van veranderkundig denken* [History of change management thinking]. Nijmegen: Werkuitgave Stichting De Parel.
- Donkers, G. (2010b). *Grondslagen van veranderen. Naar een methodiek zonder keurslijf* [Foundations of changing. Toward a methodology without straitjacket]. Den Haag: Boom/Lemma.
- Donkers, G. (2012). *Veranderen in meervoud. Een driedimensionale kijk op de sociale veranderkunde* [Plural changing. A three-dimensional view of social change management]. Den Haag: Boom/Lemma.
- Donkers, G. (2013). *Organisaties veranderen, zelforganiseren als een bezielde manier van werken* [Changing organizations, self-organizing as an inspired way of working]. Nijmegen: Werkuitgave Stichting De Parel.
- Glaser, B., & Strauss, A. (1976). *De ontwikkeling van gefundeerde theorie* [The development of grounded theory]. Alphen aan den Rijn/Brussel: Samsom.
- Groot, A.D. De (1982). *Academie en Forum, over hoger onderwijs en wetenschap* [Academy and Forum, on higher education and science]. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Have, T.T. Ten (1973). *Andragologie in blauwdruk* [Andragogy in blueprint]. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Jager-Vreugdenhil, M. (2012). *Nederland participatieland? De ambitie van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) en de praktijken in buurten, mantelzorgorganisaties en kerken* [Is the Netherlands a participation country? The ambition of the Social Support Act (Wmo) and the practices in neighborhoods, volunteer organizations and churches]. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kunneman, H. (1996). *Van theemutscultuur tot walkman-ego* [From teacosy culture to walkman-ego]. Amsterdam: Boom Meppel.
- Luiten, B. (2013). Wonderlijke gemeenschap [Wondrous community]. *De Reformatie*, 88(17), 368–372.
- Liotard, J.F. (1979). *Het post-moderne weten: een verslag* [The post-modern knowledge: a report]. Kampen: Kok Agora.

- Midgley, G. (2000). *Systemic intervention, philosophy, methodology, and practice, contemporary systems thinking*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Morin, E. (2008). *On Complexity*. New York: Hampton Press.
- Nijk, A. (1992). *Beheersing en emancipatie, kanttekeningen bij het ontwerp van een wetenschap* [Management and emancipation, comments on the draft of a science]. Alphen aan den Rijn: Samson Uitgeverij.
- Noë, A. (2012). *Wij zijn toch geen brein? Waarom onze geest niet in ons hoofd zit, en andere lessen uit de biologie van het bewustzijn* [We are no brains? Why the mind is not in our heads, and other lessons from the biology of consciousness]. Rotterdam: Lemniscaat.
- Payne, M. (1997). *Modern social work theory*. Basingstoke: Macmillan Press Ltd.
- Rothman, J. (2001). *Strategies of community intervention*. Itasca: F.E. Peacock Publishers.
- Rotmans, J. (2012). *In het oog van de vulkaan. Nederland in transitie* [In the eye of the volcano. The Netherlands in transition]. Boxtel: Aeneas BV.
- Sociaal Cultureel Planbureau (2004). *In het zicht van de toekomst* [In view of the future]. Den Haag: SCP.
- Swaab, D. (2010). *Wij zijn ons brein. Van baarmoeder tot Alzheimer* [We are our brains. From womb to Alzheimer's]. Amsterdam/Antwerpen: Contact.
- Taylor, C. (2007). *Een seculiere tijd* [A secular time]. Rotterdam: Lemniscaat.
- Taylor, C. (2009). *Bronnen van het zelf, de ontstaansgeschiedenis van de moderne identiteit* [Sources of the self, the genesis of the modern identity]. Rotterdam: Lemniscaat.
- Tongeren, P. Van (2012). *Het Europese nihilisme. Friedrich Nietzsche over een dreiging die niemand schijnt te deren* [The European nihilism. Friedrich Nietzsche about a threat that no one seems to bother]. Nijmegen: Vantilt.
- Tromp, C. (2004). *Breedbeeld wetenschap, een kritisch-reflectief onderzoeksmodel gebaseerd op een breed rationaliteitsbegrip* [Widescreen science, a critical-reflective research model based on a broad concept of rationality]. Utrecht: Van Arkel.
- Verschuren, P.J.M. (2010). *Onderzoek in het HBO. Soorten, scholingsniveaus en methodologische profielen* [Research in the HBO. Types, skill levels and methodological profiles]. Nijmegen: Radboud Universiteit.
- Wachter, D. De (2012). *Borderline Times. Het einde van de normaliteit* [Borderline Times. The end of the normality]. Tiel: Uitgeverij Lannoo.
- Wulf, C. (1978). *Theorien und Konzepte der Erziehungswissenschaft*. München: Juventa Verlag.

ZELFREGULERING ALS EEN VERNIEUWEND CONCEPT VAN PROFESSIONALITEIT

BIJLAGE 1: Basisprocessen van zelfregulering, een reflectiemodel (Donkers, 2012)